

Marieke Meeuwenoord

*Het hele leven is hier
een wereld op zichzelf*

De geschiedenis van kamp Vught

2014

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Voorwoord

Wanneer ik met mensen spreek over mijn onderzoek naar de geschiedenis van concentratiekamp Vught, krijg ik bijna altijd de vraag of familieleden van mij in het kamp gevangen hebben gezeten. Op mijn ontkennend antwoord volgt dan vaak de vraag waarom ik zo geïnteresseerd ben in die zwarte historie. Vanaf het begin van mijn studie geschiedenis ben ik gefascineerd door de Tweede Wereldoorlog en de aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme, niet alleen op de Duitse, maar ook op de Nederlandse bevolking.

In kamp Vught raakten verschillende facetten van de Nederlandse oorlogsgeschiedenis elkaar. Het beleid van het Duitse bezettingsbestuur, het idee dat het nationaalsocialisme de toekomst had waardoor een deel van de Nederlanders zich aan de kant van de Duitsers schaarde, het verzet tegen de bezetter en de gevangenzetting in een concentratiekamp en de opsluiting en deportatie van mensen omdat ze Joods waren.

Mijn promotieonderzoek bood me de mogelijkheid tot een diepgaande studie naar de verhouding tussen de mensen die hun medewerking verleenden aan het bezettingsbestuur en de gevangenen die daarvan het slachtoffer waren. In de twintig maanden dat kamp Vught bestaan heeft, hebben circa 32.000 mannen en vrouwen van alle leeftijden, rangen en standen voor kortere of langere tijd vastgezet, opgesloten in verschil-

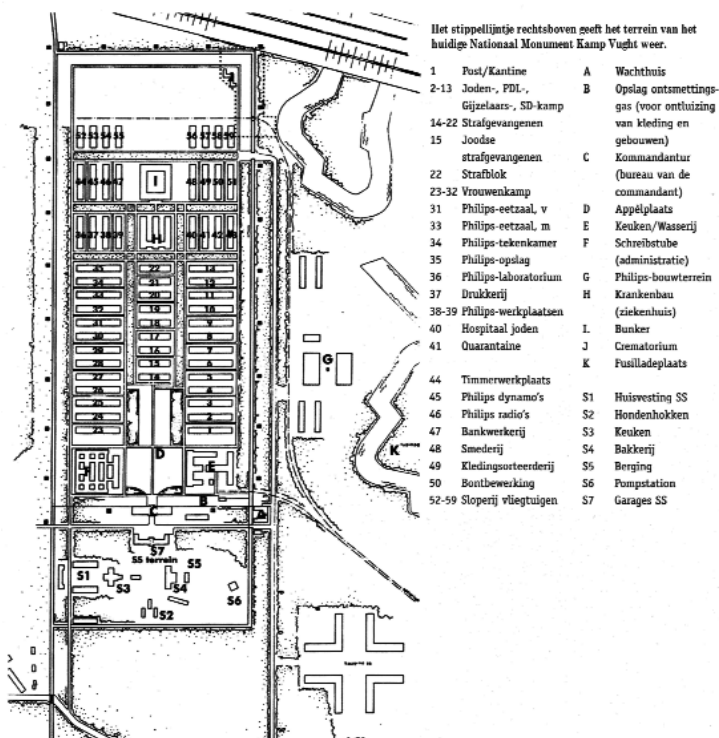
lende subkampen en bewaakt door Duits en Nederlands burger- en bewakingspersoneel.

De vraag hoe de gevangenen en de bewaking met verschillende achtergronden en toekomstverwachtingen op een terrein van nog geen halve vierkante kilometer samenleefden, intrigeerde mij. Hoe bekeken en beoordeelden zij elkaar? Beschouwden alle gevangenen elkaar als lotgenoot en de bewakers als vijand? Ook was ik benieuwd naar de ervaringen van de mannen en vrouwen in het kamp en naar de strategieën die zij hanteerden. Waren deze gelijk, en zo niet, wat was er dan verschillend? En welke invloed hadden de toekomstverwachtingen – vrijlating of angst voor deportatie – op de manier waarop de gevangenen in het kamp leefden en het kamp beleefden? Ik was eveneens geïnteresseerd in de achtergrond van de bewaking die voor een belangrijk deel bestond uit Nederlanders, landgenoten dus. Hoe kwamen zij in het kamp terecht en hoe was hun verhouding met de Duitse ss'ers? Waren zij gelijkwaardige collega's, strijders voor hetzelfde gedachtegoed? Of lagen de zaken anders?

Het is mijn bedoeling geweest een boek te schrijven waarin hoofdzakelijk de menselijke kant van kamp Vught centraal staat en voor een groot publiek toegankelijk wordt. Hierbij heb ik met name gebruikgemaakt van persoonlijke verhalen, dagboeken, brieven, naoorlogse verslagen en memoires van (oud-) gevangenen. Daarnaast onderzocht ik brieven en verhoren uit gerechtelijke dossiers van burger- en bewakingspersoneel dat zich na de oorlog voor de Bijzondere Rechtspleging heeft moeten verantwoorden.

Wat mij meer en meer duidelijk werd gedurende het schrijven van het boek was dat de geschiedenis van kamp Vught niet zomaar gelijkgesteld kan worden aan andere Duitse concentratiekampen. Het had een eigen en in mijn ogen uniek karakter. Ook dat zal in dit boek duidelijk worden.

Plattegrond kamp Vught 1943-1944

Overgenomen uit: M. Uijland, C. Tijenck en J. van den Eijnde, *Eindpunt of tussenstation (Vught 2002)*.

Inleiding

Konzentrationslager Herzogenbusch

Aan de rand van de gemeente Vught ligt een meer dat aan het einde van de negentiende eeuw ontstond door zandafgravingen die nodig waren voor de uitbreiding van Den Bosch. In de volksmond kreeg dit meer de naam De IJzeren Man, waarschijnlijk vernoemd naar de baggermolen die werd gebruikt bij het afgraven van het zand. In de loop van het interbellum groeide het meertje uit tot een populaire recreatieplas; er verrees een theehuis en een hotel, en jaar na jaar wisten steeds meer badgasten de weg naar De IJzeren Man te vinden.¹

Maar in de zomer van 1942 werd de rust rond De IJzeren Man verstoord. In juni van dat jaar passeerden de eerste vrachtwagens met bouw materiaal het meer om daar vlakbij te beginnen met de aanleg van een gebouwencomplex. Het zou *Konzentrationslager Herzogenbusch* worden, gebouwd op last van de *Höhere ss- und Polizeiführer* Hanns Albin Rauter. Hij was het hoofd van de ss en de Duitse politie in Nederland. Het complex, dat in de volksmond kortweg 'kamp Vught' genoemd werd, was in grote lijnen ontworpen op de tekentafel van de afdeling bouwnijverheid in Berlijn. De details werden daarna in Den Haag ingetekend door verschillende Nederlandse architecten onder leiding van de veertigjarige Nicolaas Hulsbosch.

Na de oorlog moest Hulsbosch zich verantwoorden voor het feit dat hij lid was geweest van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en met de Duitsers had samengewerkt. Saillant detail is dat hij geïnterneerd werd in kamp Vught en daar zijn proces moest afwachten.²

Het is niet zeker waarom Vught gekozen werd als standplaats voor het nieuw te bouwen kamp, maar er zijn verschillende redenen te bedenken. Allereerst was de plek waar het kamp zou komen militair terrein en in handen van de overheid; het hoefde dus niet onteigend te worden. En de bevolking was eraan gewend dat het terrein niet zomaar toegankelijk was, waardoor nieuwe activiteiten niet direct voor onrust zouden zorgen. Verder lag het verscholen in de bossen, afgeschermd van de buitenwereld, maar niet te afgelegen. Het was goed bereikbaar dankzij de drie grote rijkswegen die de bebouwde kom van Vught doorkruisten, en bovendien had het dorp een eigen station.³ Daarbij lag het in de nabijheid van een van de zes regionale bureaus in Nederland van de *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst* (de Duitse geheime inlichtingendienst, afgekort als Sipo- und SD), gevestigd in Den Bosch.

Voor de bouw van het complex werden twee Nederlandse aannemers aangetrokken: Peter van Geloven uit Tilburg en Willem de Bruyn uit Utrecht.⁴ Van Geloven en De Bruyn zeiden na de bevrijding eendrachtig niet te hebben geweten dat ze een concentratiekamp aan het bouwen waren, maar dat is niet aannemelijk. In het naoorlogse strafdossier van Van Geloven staat dat Jan van de Mortel, een Tilburger die in februari 1943 als gevangene in het kamp terecht zou komen, in de zomer van 1942 al van een loodgieter uit Den Bosch had gehoord dat er in Vught een concentratiekamp gebouwd werd.⁵ Ook de inconsistente verklaringen van de mannen doen vermoeden dat hun onwetendheid gespeeld was. Na de oorlog verklaarden ze de ene keer dat ze meenden dat het een legerplaats zou worden, dan weer barakken voor “‘Uitgebombardeerde” Duitsers’ of

een 'rustoord voor frontsoldaten', en de andere keer een 'krijgsgevangenkamp voor Engelsche geïnterneerden, [...] in verband met een eventueele landing der Duitschers in Engeland'.⁶

Hoewel het kamp in januari 1943 in gebruik werd genomen, waren de beide aannemers, samen met vele onderaannemers uit het hele land, nog tot het eind van het jaar bezig het af te bouwen. In totaal kostte de constructie van het kamp, inclusief de voorzieningen voor de bewakers van het ss-Wachbataillon, het astronomische bedrag van vijftien miljoen gulden.⁷ (Wat historicus Loe de Jong deed vermoeden dat aannemers en onderaannemers 'stevig met hun afrekeningen geknoeid' hadden.)⁸ De kosten werden achteraf gedekt vanuit de Joodse tegoeden die verplicht in beheer waren gegeven bij de bank Lippmann Rosenthal & Co (Liro). Deze bank was door de Duitse bezetter opgericht om controle te krijgen over de vermogens van Joodse burgers en zich dat geld toe te eigenen. Indirect betaalden de Joodse burgers dus voor de bouw van het kamp.

Het kampterrein

Wanneer je met je rug naar De IJzeren Man stond, betrad je de toegangsweg naar het kamp, dat je na een kleine 500 meter lopen bereikte. Vlak voor de weg naar links, in de richting van de ingang, boog, bevond zich rechts de kazerne van de Nederlandse ss'ers. Die stond dus buiten het eigenlijke kampterrein. Door de weg linksaf te volgen, kwam je in het eerste gedeelte van het kamp, dat gereserveerd was voor de *Schutzstaffel* (ss). Direct aan je rechterhand stond het wachtgebouw van de dienstdoende Nederlandse ss'ers, belast met de buitenbewaking. Iets verderop stonden links verspreid over het terrein de keuken, de bakkerij, de hondenhokken en een grote garage. Nog wat meer naar achter bevonden zich de onderkomens van de Duitse ss'ers, de villa van de kampcommandant en de officiersmess.

Tussen het terrein voor de ss links en het gedeelte voor de gevangenen rechts stond een imposant gebouw: de *Kommandantur*. Dit was een langgerekt pand met in het linkerdeel de kantoren van de commandant en in het rechterdeel de onderkomens voor de *Aufseherinnen*, de vrouwelijke bewaaksters. In het midden van het gebouw zat een ronde onderdoorgang die de toegangspoort vormde tot het kampgedeelte voor de gevangenen. Wanneer je onder het gebouw door liep, betrad je de appelplaats. Een grote, rechthoekige vlakte van een kleine 50 meter breed en 250 meter lang. Vanaf het balkon van de Kommandatur kon de commandant het hele appelterrein overzien.

Aan de linkerkzijde van de appelplaats was de *Schreibstube*, de administratie, met daarin ook de vertrekken waar de bezittingen en de kleding van de gevangenen werden bewaard en waar gevangenenkleding lag opgeslagen (de zogenaamde *Effektenkammer* en de *Bekleidungskammer*). Rechts van de appelplaats kon je de keuken en de wasserij voor de gevangenen zien liggen.

Achter de appelplaats lagen de 35 woonbarakken van de gevangenen, in drie keurige rijen. Iedere barak was opgedeeld in twee gedeelten, *Stubes* geheten. In de Stube was een leefgedeelte waar houten banken en tafels stonden en een slaapgedeelte vol stapelbedden. Ook was er een was- en een toiletruimte. Per Stube konden ongeveer 240 gevangenen gehuisvest worden.

Als je de rijen woonbarakken voorbij liep, kwam je aan het einde bij het industriegebied. Links en rechts waren, haaks op de woonbarakken, 24 werkbarakken gebouwd. In het midden stonden twee grote, stenen gebouwen: vooraan het ziekenhuis en daarachter de kampgevangenis ('de bunker'). Helemaal aan het eind van het terrein, in de uiterste rechterhoek, was het crematorium, waar omgekomen gevangenen werden verast.

De gevangenen van kamp Vught

De woonbarakken in het kamp waren, zoals gezegd, in drie rijen gebouwd. In de middelste rij zaten mannelijke *Schutzhäftlingen* gevangen. Officieel waren *Schutzhäftlingen* mensen die preventief waren opgesloten – in *Schutzhaft* genomen – omdat het nationaalsocialistische bezettingsbestuur hen als staatsgevaarlijk beschouwde.⁹ In kamp Vught werd de term *Schutzhäftlingen* ook gebruikt voor verzetslieden, Jehova's getuigen en 'asocialen'. 'Asocialen' waren mensen die economische delicten hadden gepleegd, zoals zwarthandel en clandestien slachten, of die 'contractbreker' waren. Dit wil zeggen dat zij ermee ingestemd hadden voor de Duitsers te werken, maar daar later van teruggekomen waren. Het aantal *Schutzhäftlingen* schommelde doorgaans tussen de 3000 en 4500.¹⁰

De barakken rechts van de *Schutzhäftlingen* werden groten-deels gebruikt voor de opsluiting van Joodse gevangenen en werden het *Judenlager* genoemd. Kamp Vught was voor hen bedoeld als opvang- dan wel doorgangskamp. In de eerste maanden na de opening kwamen er wekelijks transporten binnen en groeide de Joodse kampbevolking snel. In mei 1943 bereikte de omvang van de Joodse kampbevolking haar hoogtepunt met rond de 8000 gevangenen. Daarna overtrof het aantal uitgaande transporten het aantal inkomende en nam het aantal Joodse gevangenen alleen nog af.¹¹

Een aantal barakken dat in dezelfde rij lag als het *Judenlager* werd gebruikt als *Geisellager*, waar (apart van elkaar) enkele honderden mannelijke en vrouwelijke gijzelaars vastzaten. In de zomer van 1944 werd in dit deel van het kamp een gevangenis van de SD geopend voor *Untersuchungshäftlingen*, mensen die in voorarrest zaten. Deze groep bestond uit circa 1500 personen, vooral mannen.¹²

Vanaf mei 1943 werden de woonbarakken links van de *Schutzhäftlingen* in gebruik genomen als *Frauenlager*, waar

vrouwelijke Schutzhaftgevangenen werden opgesloten. Hun aantal bedroeg slechts enkele honderden. Later, toen het aantal Joodse vrouwen in het kamp geslonken was tot een groep van circa 400 vrouwen, werden ook zij in het Frauenlager opgesloten.¹³ De verschillende *Lager* waren van elkaar gescheiden door prikkeldraad en vormden kleine subkampen binnen de omheining van het hele kampterrein.

Kamp Vught is van januari 1943 tot september 1944 in gebruik geweest, en in die twintig maanden hebben er ongeveer 32.000 mannen, vrouwen en kinderen voor kortere of langere tijd in het kamp vastgezet, voordat ze op transport gesteld werden, werden vrijgelaten of geëxecuteerd. Ongeveer 12.000 van hen waren Joodse gevangenen; de andere 20.000 waren Schutzhaftgevangenen, gijzelaars en Untersuchungshäftlingen.

Egodocumenten en geschiedschrijving over kamp Vught

Al kort na de sluiting van het kamp in september 1944 verschenen de eerste boeken waarin oud-gevangenen hun landgenoten deelgenoot maakten van hun ervaringen. De auteurs waren bijna allen niet-Joodse mannen. Dat er in drie jaar tijd alleen al over kamp Vught ruim twintig publicaties verschenen, weersprekt het heersende beeld dat direct na de oorlog de periode van het 'grote zwijgen' begon.¹⁴ Het aantal herinneringsgeschriften en gepubliceerde dagboeken was zelfs zo groot dat al in 1946 schrijvers zich genoopt voelden zich te rechtvaardigen voor het schrijven van nog een kampgeschiedenis. 'Heeft het zin nu nog met een boek over het kampleven te komen, terwijl er reeds zoveel kampliteratuur verschenen is?' vroeg voormalig gijzelaar A. van der Wey zich in zijn voorwoord af.¹⁵ Blijkbaar begon het lezerspubliek verzadigd te raken.

Vanaf eind jaren veertig werden nauwelijks nog herinneringsgeschriften of dagboeken over kamp Vught gepubliceerd. De grote meerderheid van de bevolking had weinig behoefte

meer aan een confrontatie met de bezettingsperiode. Er werd nog wel over de geschiedenis van kamp Vught geschreven, maar dan in het kader van de geschiedschrijving over de oorlog. Deze geschiedschrijving, waaraan overigens voornamelijk oud-gevangenen een bijdrage leverden, had als overkoepelend thema dat Nederland zich met succes had verzet tegen de Duitse bezetter en het nationaalsocialisme. Er ontstond zo een nationale herinnering waarin de tegenstelling tussen 'goed' en 'fout' en het verzet en het lijden van de bevolking als geheel centraal kwamen te staan, zonder aandacht voor ervaringen van specifieke groepen, zoals Joodse burgers. Dit beeld zou de herinnering aan de oorlog tot begin jaren tachtig domineren.¹⁶

De historicus Jacques Presser was in 1965 de eerste die ruime aandacht besteedde aan de geschiedenis van kamp Vught, terwijl hij daar zelf niet gevangen had gezeten.¹⁷ Voor zijn boek *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* maakte hij veelvuldig gebruik van 'egodocumenten', een term die hij een aantal jaren daarvoor had bedacht als verzamelnaam voor autobiografieën, memoires, dagboeken en persoonlijke brieven.¹⁸

Wat betreft het gedeelte over kamp Vught behandelde Presser hoofdzakelijk de ervaringen van de Joodse gevangenen; de bewakers en kampleiding kwamen nauwelijks aan bod. Hij beperkte zich wat de laatstgenoemden betreft tot de constatering: 'Wij kennen een aantal van deze mensen in het algemeen heel goed; in vele kampverslagen zien wij hen optreden, zeer verdorven lieden, bruuft, onbekwaam, wreed, lomp.'¹⁹ Voor de beschrijving van het Joodse subkamp gebruikte hij voornamelijk twee egodocumenten, die geschreven waren door Joodse gevangenen die in het kamp *Funktionshäftling* waren geweest, mensen die werkten binnen de gevangenenleiding van het kamp.

Loe de Jong was de eerste die in deel acht van zijn omvangrijke werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede We-*

reldoorlog aandacht besteedde aan de hele kampgeschiedenis van Vught. Dit deel, verschenen in 1978, bevat nog steeds de meest gedetailleerde weergave van vooral de organisatie, de levensomstandigheden, de werkcommando's en de aantallen gevangenen in het kamp. Hij beschreef het kamp echter hoofdzakelijk vanuit het perspectief van de mannelijke Schutzhaftgevangenen. Van het Joodse kamp behandelde hij alleen kort de beginperiode, en het vrouwenkamp besprak hij voornamelijk in het kader van de 'geweldige beroering' die de komst van de vrouwen opleverde onder de mannen en vooral de kapo's. Nog minder uitvoerig was De Jong over het mannelijke bewakingspersoneel en de Aufseherinnen. Hij gaf slechts korte biografische schetsen van de kampcommandanten, zij het dat hij de eerste was die überhaupt aandacht voor hen had. Aan de Nederlandse mannen en vrouwen die als bewaker in het kamp werkten besteedde hij slechts twee alinea's.²⁰

In de loop van de jaren zeventig nam in de Nederlandse samenleving de belangstelling voor de oorlogsgeschiedenis en haar gevolgen toe. Deze toenemende belangstelling was onder andere het gevolg van de grootschalige ontzuiling vanaf de jaren zestig, een generatiewisseling, de vrouwenemancipatie en, mede als gevolg van het Eichmannproces, grotere aandacht voor de vervolging en vernietiging van de Joden. Dit kwam allemaal samen in de debatten rondom de Wet Uitkering Vervolgingsslachtoffers, waarin zowel in de Tweede Kamer als in het publieke debat fel gediscussieerd werd over de vraag welke groepen voor een uitkering in aanmerking zouden moeten komen en om welke redenen. Uit dit alles bleek dat de oorlog niet was vergeten en verwerkt, integendeel.²¹ Door deze ontdekking kwam er meer aandacht voor het persoonlijke leed van oorlogs- en vervolgingsslachtoffers en de oorlogstrauma's die men had opgelopen. Hierdoor schreven steeds meer oud-gevangenen van Vught hun herinneringen aan hun kamptijd op. Dit ging hand in hand met een groeiend besef dat het aantal in le-

ven zijnde oud-gevangenen steeds kleiner werd en dat het de laatste kans was voor overlevenden om van hun oorlogservaringen te getuigen. Specifiek voor kamp Vught speelde bij de hernieuwde aandacht ook een rol dat na de renovatie van jeugdgevangenis Nieuw-Vossenveld, die deels op het voormalige kampterrein was gebouwd, ruimte was ontstaan voor een monument. De verschillende plannen hiervoor brachten de gemoederen van vele oud-gevangenen in beroering – vooral het voornemen om entreegeld voor het monument te heffen – en gaven de belangstelling voor het kamp een nieuwe impuls.²² Vanaf het midden van de jaren tachtig verschenen verschillende boeken over het kamp, geschreven door oud-gevangenen, medewerkers van het in 1990 opgerichte Nationaal Monument Kamp Vught en onderzoekers.

Een geschiedenis van mensen

Het fascinerende van de geschiedenis van kamp Vught zijn de mensen. Niet alleen de Joden, niet-Joden, gijzelaars, verzetslieden en ‘asocialen’ die voor kortere of langere tijd achter het prikkeldraad zaten, maar ook diegenen die in het kamp werkten. De kampcommandanten – drie in totaal –, de Duitse en Nederlandse ss’ers en de Duitse en Nederlandse Aufseherinnen. De diversiteit onder zowel de gevangenen als de bewaking gaf het kamp een geheel eigen karakter en zorgde voor een verscheidenheid aan ervaringen en perspectieven. Daarom is het een gemis dat de geschiedenis van kamp Vught tot nu toe voornamelijk beschreven is vanuit slechts twee gezichtspunten, namelijk die van de Joodse Funktionshäftlingen en die van de mannelijke Schutzhaftgevangenen. Dit boek brengt daar verandering in.

Om te beginnen zal ik aandacht besteden aan de kampcommandanten die tot nu toe in de onderzoeken naar kamp Vught onderbelicht zijn gebleven. Ze worden daarin wel genoemd,

maar de typering van deze mannen zijn tamelijk eenzijdig. Ze worden doorgaans voorgesteld als onintelligente, brute mensen, die hun loopbaan uitsluitend te danken hadden aan het nazi-regime en de ss. Maar wie waren zij, wat voor carrière hadden zij voordat zij zich bij de ss aansloten en hoe ontwikkelden zij zich binnen die organisatie? En belangrijker nog: hoe gedroegen ze zich in kamp Vught en welke invloed had hun gedrag op het leven van de gevangenen in het kamp? Dat kamp Vught achtereenvolgens drie commandanten heeft gehad is opmerkelijk veel gezien het feit dat het kamp maar twintig maanden heeft bestaan. Dit maakt nieuwsgierig; was kamp Vught zo moeilijk te leiden, misdroegen de commandanten zich of is er een andere reden waarom ze maar kort in kamp Vught waren?

Ook naar het Duitse en Nederlandse mannelijke en vrouwelijke bewakingspersoneel is tot nu toe maar weinig onderzoek gedaan. In studies over kamp Vught blijft de ss-bewaking een anonieme groep. Er is vrijwel geen aandacht geweest voor hun sociaaleconomische en ideologische achtergrond en voor hun beweegredenen om zich bij de ss aan te melden of – wat de vrouwen betreft – naar een baan in het kamp te solliciteren. Ten aanzien van vrouwen werd lange tijd gedacht dat zij nauwelijks een bijdrage hadden geleverd aan de misdaden van het Derde Rijk, maar daar is sinds de jaren negentig verandering in gekomen. Er is steeds meer oog voor de rol die vrouwen binnen het nationaalsocialisme en de kampen hebben gespeeld; die blijkt meer overeenkomsten te hebben met die van mannelijke daders dan lang werd gedacht. Tegelijk werd duidelijk dat de positie van vrouwen, hun gedragingen en vooral hun gewelddadigheid niet zonder meer overeenkomen met dat van mannelijke bewakers.²³ Het feit dat in kamp Vught zowel mannelijke als vrouwelijke bewakers dienst deden, maakt het mogelijk de rollen van beide groepen te vergelijken en te kijken in welke opzichten de positie van de mannen verschilde

van die van de vrouwen en of de mannelijke bewaking zich anders tegenover de gevangenen gedroeg dan de vrouwelijke.

Ook boeiend is de wisselwerking tussen de bewaking en de gevangenen. Wanneer we kijken naar wat er over kamp Vught geschreven is, blijkt dat het gedrag van de bewaking vrijwel uitsluitend belicht wordt vanuit de terreur die ze jegens de gevangenen uitoefenden. Bij het lezen van de dagboeken, brieven en herinneringsgeschriften van (oud-)gevangenen, en de straf-dossiers van bewakers en Aufseherinnen die zich na de oorlog voor hun daden hebben moeten verantwoorden, viel mij op hoeveel dimensies de verhouding tussen de bewaking en de gevangenen kende. Er rees bij mij de vraag in hoeverre de kampleiding en de bewaking in staat waren een dwangsamenleving als een concentratiekamp volledig te bepalen of dat zij toch ook rekening moesten houden met de gevangenen die zij onder zich hadden. Oftewel: in welke mate bood de ss speelruimte aan de gevangenen en in hoeverre creëerden de gevangenen deze ruimte voor zichzelf? Wisten sommige groepen gevangenen meer of juist minder speelruimte voor zichzelf te creëren dan andere en zo ja, hoe kwam dat?

De gevangengemeenschappen in de subkampen in Vught bestonden niet uit homogene groepen. Zij vormden een microkosmos met mensen van allerlei leeftijden en met verschillende sociale, economische, religieuze en ideologische achtergronden. Deze mensen waren ook nog eens om heel diverse redenen opgepakt, hun toekomstverwachtingen liepen sterk uiteen en de ss behandelde hen niet allen op dezelfde manier. Hierdoor ontwikkelden de verschillende subkampen een eigen dynamiek.

Deze eigen dynamiek kwam onder andere tot uiting in de positie van gevangenen die door de ss werden ingeschakeld bij de organisatie van het kamp. Ook in kamp Vught bestond een zogenaamde 'grijze laag' van kapo's en Funktionshäftlingen, zoals Primo Levi, overlevende van Auschwitz Monowitz, dit in

zijn boek *De verdronkenen en de geredden* (1991) noemde. Deze kapo's en Funktionshäftlingen waren belast met de leiding over medegevangenen, in ruil voor voorrechten, en vormden een schakel tussen de ss en de gevangenen.²⁴ Maar welke gevangenen verkregen een geprivilegieerde positie als kapo of Funktionshäftling en in hoeverre speelde de reden van hun arrestatie, hun ideologische achtergrond, nationaliteit of de duur van hun gevangenschap hierbij een rol? In kampen in Duitsland zette de ss communisten en criminelen vaker op belangrijke posities dan gevangenen die om andere redenen waren opgepakt en ik vroeg me af of dit in Vught ook zo was. Of wisten bepaalde groepen gevangenen zichzelf op de voorgrond te spelen en daardoor een leidende rol toebedeeld te krijgen? En leidde dat tot concurrentiestrijd tussen kapo's en Funktionshäftlingen onderling of tussen hen en de niet-geprivilegieerde gevangenen? Ik was ook benieuwd naar de wijze waarop zij die tot de grijze laag behoorden hun functies vervulden. Verwerden zij tot instrumenten van de ss of hielden zij rekening met hun medegevangenen? Ik zal laten zien hoe de gevangenenhiërarchie in de verschillende subkampen was opgebouwd, in hoeverre deze werd beïnvloed en bepaald door de ss en in hoeverre door de onderlinge verscheidenheid van de gevangenen.

Daarbij onderzoek ik ook hoe de gevangenen in de verschillende subkampen elkaar beoordeelden. De subkampen in Vught waren van elkaar afgescheiden met prikkeldraad, maar er was wel enig contact mogelijk. Men kon bovendien door de prikkeldraadafscheidings zien wat er in de andere afdelingen gebeurde. Welke gedachten hadden de mannen over de vrouwen, en omgekeerd, en wat was de mening van de Joodse ten opzichte van de niet-Joodse gevangenen en vice versa? Voelde men zich allen lotgenoten, gebukt gaand onder het juk van de bezetter, of had men moeite zich met elkaar te vereenzelvigen?